

Δωροδότης Κονοβόσος (Εν.Π.Υ)
Κοινωνικό Κεφάλαιο: Εμπιστοσύμη
& Κοινωνία των Πολιτών,
Αθήνα: Παναθήναϊκος

1. Το Κοινωνικό Κεφάλαιο στους Alexis
de Tocqueville και Robert D. Putnam:
Συνέχειες και Ασυνέχειες

Σταύρος Κωνσταντακόπουλος

Η έννοια του «κοινωνικού κεφαλαίου» κατέχει σημαντική θέση στο έργο του σύγχρονου μας αμερικανού πολιτικού κοινωνιολόγου Ρόμπερτ Πούταμ (Robert D. Putnam). Η έννοια αυτή αναφέρεται στο απόθεμα εμπιστοσύνης, στους κανόνες αμοιβαιότητας και στα κοινωνικά δίκτυα που υπάρχουν ανάμεσα στους ανθρώπους έτσι ώστε να καθίσταται δυνατή μια συντονισμένη και αποτελεσματική συλλογική δράση. Η τελευταία έχει ως αποτέλεσμα τη βελτίωση της ποιότητας ζωής, την αποδοτικότητα κοινωνικών και αντιπροσωπευτικών θεσμών καθώς και την οικονομική ανάπτυξη (Putnam, 1993: 167, 1995: 66-67, 1996a: 34, 2000a: 18-24). Το «κοινωνικό κεφάλαιο» αποτελεί μια έννοια η οποία διαμορφώθηκε στη διάρκεια του 20ού αιώνα¹ και κατά συνέπεια δεν συναντάται με τους ίδιους

¹ ΣΤΕ Το παρόν κείμενο σε διαφορετική μορφή έχει δημοσιευτεί στο περιοδικό *Κοινωνία Πολιτών*, τόμος Νο 10, 2004.
Για την επεξεργασία και χρήση της έννοιας στη διάρκεια του 20ού αιώνα, ιδίως από τους Pierre Bourdieu και James Coleman, αλλά και από τον ίδιο τον Putnam βλ. Fortes & Landolt (1996): 18-19 και Edwards & Foley (2001): 8-11.

όρους στο έργο του Αλέξις ντε Τοκβίλ (Alexis de Tocqueville), χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι η σχετική συλλογιστική απουσιάζει από αυτό. Η πεποίθηση ότι όταν οι άνθρωποι συνασπίζονται σε εθελοντικές οργανώσεις, σε τοπικές συνενώσεις, συλλόγους κ.λπ. υπερασπίζονται την ελευθερία τους και συντελούν στην εύρυθμη λειτουργία της δημοκρατίας, συνιστά οργανικό στοιχείο του ιδιότυπου φιλελευθερισμού του Τοκβίλ και, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αποτελεί την κύρια πηγή εμπνεύσης του Πάτναμ.

Θα προσπαθήσω λοιπόν να ανασυστήσω την άποψη του Τοκβίλ στο θέμα αυτό για να μπορέσω στη συνέχεια, αφού παρουσιάσω τη σαφώς φτωχότερη σε θεωρητική πρωτοτυπία συλλογιστική του Πάτναμ, να επιχειρήσω μια σύγκριση των δύο αυτών στοχαστών που το έργο τους είναι ιδιαίτερα επίκαιρο, κυρίως στις Η.Π.Α. αλλά όχι μόνο.

Ο Τοκβίλ ως φιλελεύθερος θέλει να προασπίσει τα δικαιώματα του ατόμου απέναντι στις επεμβάσεις της κεντρικής εξουσίας. Αλλά σε αντίθεση με άλλους φιλελευθερους της εποχής του, δεν πιστεύει ότι ο καταλληλότερος τρόπος προστασίας του ατόμου συνίσταται στην απερίριστη ανεξαρτησία του (Κωνσταντάκοπουλος, 1994: 154, 2000: 93-98). Η εκχώρηση στον άνθρωπο των σύγχρονων δημοκρατικών κοινωνιών απερίριστης ελευθερίας δεν καταλήγει στην πλήρη αυτονομία του, γράφει ο Τοκβίλ, αλλά μάλλον στο αντίθετό της, δηλαδή, στην υποδούλωσή του σε μια κρατική εξουσία που γίνεται ολοένα και πιο ισχυρή. Η αιτία αυτού του παραδόξου πρέπει να αναζητηθεί στο ότι το ολοένα και πιο ανεξάρτητο άτομο, απομονωμένο από τους ομοίους του, στρέφεται αποκλειστικά στον εαυτό του, με αποτέλεσμα να γίνεται τελικά ανίσχυρο. Έτσι, το σύγχρονο άτομο κινδυνεύει να αποτελέσει εύκολη βόρα στις επιθυμίες, τις επιλογές και τη δράση του γραφειοκρατικού κράτους. Στο παραπάνω συμπέρασμα ο Τοκβίλ καταλήγει μέσα από τη συγκριτική μελέτη ανάμεσα στις αριστοκρατικές κοινωνίες του

παρελθόντος και στις δημοκρατικές κοινωνίες του παρόντος, μια μελέτη που αποτελεί εξάλλου σταθερά στο πολυποικίλο έργο του. Στις αριστοκρατικές κοινωνίες οι άνθρωποι συνασπίζονται, έστω και με τη βία, κάτω από τις εντολές του φεουδάρχη-εγγυητή· σχημάτιζαν με τον τρόπο αυτό ισχυρές και σχεδόν αδιεπραστές συσσωματώσεις με αποτέλεσμα η κεντρική εξουσία να δυσκολεύεται να διεισδύσει στο εσωτερικό τους και να ρυθμίσει έτσι στον απόλυτο βαθμό τις ιδιαίτερες τύχες των υπηκόων της. Στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες οι άνθρωποι είναι τυπικά ελεύθεροι και ανεξάρτητοι αλλά είναι ταυτόχρονα αδύναμοι, οπότε τα ενεργήματα της κεντρικής εξουσίας, με τη φυσική τάση της να επεκτείνεται, δεν συναντούν ισχυρά πρόσκόμματα (Tocqueville, 1996-1997: 525-526).

Απέναντι σε αυτόν τον κίνδυνο ο Τοκβίλ πιστεύει ότι υπάρχουν εναλλακτικές δυνατότητες, μία εκ των οποίων είναι η ίδια η αυτενέργεια των πολιτών. Μόνον αν οι ίδιοι οι πολίτες παύσουν να ασχολούνται αποκλειστικά με τα δικά τους ιδιαίτερα μικροσυμφέροντα και στηριζόμενοι στις καθημερινές εμπειρίες τους, πάρουν, συνδεδεμένοι με τους ομοίους τους, τις υποθέσεις που τους αφορούν στα χέρια τους, θα καταστεί δυνατή η επαναστάση του κοινωνικού δεσμού που στην αριστοκρατία ήταν κατά κάποιο τρόπο δεδομένος και που κατέλυσε η δημοκρατία. Μόνον αν οι ίδιοι οι πολίτες θητεύσουν στην «τέχνη του συνεταίριζεσθαι», όπως την αποκαλεί, μπορεί να αποτραπεί η γιγάντωση της δεσποτικής εξουσίας που απειλεί τις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες.

Η Αμερική προσέφερε στον Τοκβίλ το παράδειγμα της ικανότητας των πολιτών να δημιουργούν ισχυρές ενώσεις. Στο έργο του αναφέρεται με θαυμασμό στην ύπαρξη κάθε είδους ενώσεων, πολιτικών, θρησκευτικών, πολιτιστικών κ.α. στη χώρα αυτή (Tocqueville, 1996-1997: 524). Η προσπάθειά του, όμως να εξηγήσει το φαινόμενο αυτό είναι σχετικά παράδοξη. Από τη μια πλευρά, ο ίδιος διαπιστώνει την απουσία ενός ισχυρού γραφειο-

κρατικού κράτους. Την αποδίδει σε δύο κυρίως λόγους: α) Στην έλλειψη ανταγωνιστικών γειτονικών κρατών και β) στην ύπαρξη πλούσιων εδαφών και φυσικών πόρων. Ο τελευταίος παράγοντας, αφενός, απέτρεπε την εμφάνιση έντονων κοινωνικών διακρίσεων και την ανάγκη καταστολής τους, ενώ, αφετέρου, καθιστούσε την ενασχόληση με την εκμετάλλευση εδαφών και πόρων καθώς και το εμπόριο ισχυρούς παράγοντες συνοχής, υπό τε η ανάγκη ενός ισχυρού κράτους με ενοποιητικό ρόλο στην αμερικανική κοινωνία, ήταν αντικειμενικά μικρή.² Από την άλλη πλευρά, όμως, ο Τοκβίλ αρνείται να συσχετίσει οργανικά την άνοηση των ενώσεων στην Αμερική, με αυτήν ακριβώς την παρουσία ισχυρού γραφειοκρατικού κράτους, η οποία εξαναγκάζε τους πολίτες να συναστίζονται για να αντληήρωςουν την έλλειψή του, όπως επίσης και με την ανυπαρξία ενός επισταίμου-κρατικού θρησκευτικού δόγματος και την καταστατικά θεομοθετημένη ανεξίτηρηθία, συνθήκες οι οποίες διευκόλυναν τη δημιουργία πολιτικών θρησκευτικών οργανώσεων. Προτιμά, λοιπόν, απλά να τη διαπιστώσει και να αποδώσει τη γέννηση των μυριάδων αυτών οργανώσεων στα ιδιαίτερα και σχετικά ασασή κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά του αμερικανικού λαού.

Συγκρίνει, όχι χωρίς ζήλεια, την εικόνα της Αμερικής όπου αποσιιάζει ένα συγκεντρωτικό κράτος και αναπτύσσεται μια δραστήρια κοινωνία των πολιτών προς την εικόνα της Γαλλίας, στην οποία η απόλυτη μοναρχία είχε κληροδοτήσει τον κρατικό συγκεντρωτισμό. Ο συγκεντρωτισμός που τελειοποίησαν οι διάδοχοι της μοναρχίας, αποτρέπει κάθε πρωτοβουλία των πολιτών. Ο συχνά ανεπιφύλακτος θαυμασμός του προς το κοινωνικό κεφάλαιο που παράγεται στην Αμερική δεν οφείλεται όμως αποκλειστικά στη θέωση που διαμορφώνει για την κοινωνία της, αλλά και στη νοσταλγία του αριστοκράτη Τοκβίλ για το προετα-

² Της παραπάνω ενδιαφέρουσας σκέψης του ο Τοκβίλ τις καταγράφει σε ιδιόχειρες σημειώσεις οι οποίες φυλάσσονται σήμερα στη βιβλιοθήκη του πανεπιστημίου Yale, βλ. Pierson (1996):121-123.

ναστατικό καθεστώς. Ο Τοκβίλ αναπολεί εκείνη την κοινωνική συνθήκη όπου οι πλούσιοι και ισχυροί ευγενείς μαζί με τα εξαρτημένα από αυτούς πρόσωπα, καθώς και οι συντεχνίες—σχηματισμοί που παραπέμπουν στις τοπικούς συλλόγους των Αμερικανών—τοποθετούνταν ανάμεσα στον κυρίαρχο και τον υποταλλή, ανακόπτοντας τις ανθαιρεσίες της συγκεντρωτικής εξουσίας και διαφυλάσσοντας την ελευθέρια (Besnier, 1991: 80-82, 1999: 158-160).

Σε κανένα σημείο του έργου του δεν τάσσεται υπέρ της άμεσης δημοκρατίας, όπως μια βιαστική αποτίμηση της συνηγορίας του υπέρ αυτών των μορφών αυτο-οργάνωσης θα μας έκανε ενδεχομένως να εικάσουμε. Η ένθερμη αποδοχή των ενώσεων, συλλόγων, συνεταιρισμών και των κάθε λογής εθελοντικών οργανώσεων που συναντά στην Αμερική αποτλεί απόδειξη για την επιθυμία του Τοκβίλ να ανασυσταθούν οι αριστοκρατίες, έστω και σε τοπικό επίπεδο. Ο Τοκβίλ θεωρεί απαραίτητη την ίδρυση και λειτουργία τέτοιου είδους ενώσεων γιατί πιστεύει ότι από τους κόλπους τους θα προκύψουν εκείνες οι ελίτ οι οποίες θα ανακόψουν τη δράση ενός κράτους πιθανού υποχειρίου των λαϊκών πλειοψηφιών. Εξάλλου οι ενώσεις αυτές καλούνται να μετριάσουν τους ταξικούς ανταγωνισμούς που την εποχή εκείνη ενείονταν ιδιαίτερα στη Γαλλία: η συνύπαρξη σε αυτές τις οριζόντιοι χαρακτηριστικά οργανώσεις πλούσιων και φτωχών, αφεντών και υπηρετών, βιομηχάνων και εργατών θα συνέβαλε στη μείωση των μεταξύ τους εντάσεων και τη σύσφιξη των δεσμών τους.

Ο Τοκβίλ, ένας στοχαστής που προτιμά να διαπιστώνει τα κοινωνικά φαινόμενα και να αναλύει τις επιπτώσεις της λειτουργίας τους παρά να εμβάθνει στις αιτίες ύπαρξής τους, αρκείται να επισημάνει ότι στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες το άτομο στρέφει τόσο τα συναισθήματά του όσο και τις σκέψεις του προς τον ίδιο του τον εαυτό. Ο ατομικισμός αυτός οδηγεί στην εγκατάλειψη του δημόσιου χώρου και στην ανάληψη όλων εκείνων των δραστηριοτήτων που κανονικά θα επτελού-

σαν οι ίδιοι οι πολίτες, αν ως ενεργά υποκείμενα καταπίβονταν με τα κοινά, από ένα συγκεντρωτικό κράτος. Για την αντιμετώπιση του ατομικισμού που γεννούν οι δημοκρατικές κοινωνίες και για να αποτραπούν οι βλαβερές συνέπειες της ίδιας της φύσης της δημοκρατίας, ο Τοκβίλ συνιστά την ανάπτυξη μιας τέχνης. Η τέχνη αυτή συνίσταται στην επανασύσταση των καταλυμένων από τον ατομικισμό κοινωνικών δεσμών, στη συγκρότηση συλλογικοτήτων με πολλαπλές μορφές, στην παραγωγή κοινωνικού κεφαλαίου, όπως θα λέγαμε σε μια σύγχρονη γλώσσα, έτσι ώστε να διαφυλαχθεί η ελευθερία.

Του Τοκβιλιανού αυτού διδάγματος κληρονόμος είναι ο Πάτναμ. Ένας κληρονόμος όμως που απλώς αναπαράγει μια παράδοση χωρίς να την ανανεώνει. Σε κανένα σημείο του έργου του, εξ όσων γνωρίζω, ο Πάτναμ δεν δηλώνει ρητά ότι θα εμβιβάζει το θεωρητικό πλαίσιο του Τοκβίλ ή τουλάχιστον ότι θα το τροποποιήσει μερικά. Και, πράγματι, αυτό που επιχειρεί είναι η εμπειρική επαλήθευση των απόψεων του Τοκβίλ.

Το εμπειρικό χαρακτήρα εγχείρημα του Πάτναμ εκτίθεται σε δύο κυρίως βιβλία. Στο πρώτο, το *Κάνοντας τη δημοκρατία να αποδώσει (Making Democracy Work)* [1993], προσπαθεί να αναδείξει το συγκριτικό πλεονέκτημα της βόρειας Ιταλίας όπου το κοινωνικό κεφάλαιο ήταν ισχυρό έναντι της νότιας Ιταλίας όπου το ίδιο κεφάλαιο ήταν ελλειμματικό. Το πλεονέκτημα αυτό συνίσταται σε μια πιο εύρυθμη λειτουργία των θεσμών, όπως και σε μια οικονομία πολύ πιο αποδοτική. Μέσα από τη μελέτη ενός πλούσιου εμπειρικού υλικού που του παρέχει η σύγχρονη Ιταλία αλλά και της ιστορίας της χώρας αυτής, ο Πάτναμ επιχειρεί να αποδείξει ότι εκεί όπου υπήρχε ένα πλούσιο δίκτυο από τοπικές ενώσεις, μια ενεργή συμμετοχή των πολιτών στις δημόσιες υποθέσεις, εμπιστοσύνη ανάμεσα στους πολίτες, ένα πνεύμα ισότητας και υποταγής στο νόμο, οι θεσμοί όχι μόνο λειτουργούσαν πιο αποδοτικά αλλά επιπλέον ανταποκρίνονταν καλύτερα στα αιτήματα των πολιτών. Βάσει του παραδείγματος της Ιταλίας ο

Πάτναμ καταλήγει στο ότι μια δραστήρια κοινωνία των πολιτών όχι μόνον δεν αποδυναμώνει μια δημοκρατική κυβέρνηση αλλά αντίθετα την ενισχύει.³

Στο δεύτερο βιβλίο του, το *Παίζοντας μόνοι μπόουλινγκ (Bowling Alone)* [2001] το κέντρο του ενδιαφέροντός του μετατοπίζεται στη γενέθλια χώρα του. Με δεδομένο το συμπέρασμα του προηγούμενου βιβλίου του σύμφωνα με το οποίο ισχυρό κοινωνικό κεφάλαιο σημαίνει ισχυρή και αποτελεσματική κυβέρνηση, προσπαθεί να διαγνώσει την κατάσταση του κοινωνικού κεφαλαίου στις Η.Π.Α. στο κλείσιμο του 20ού αιώνα. Το πρόβλημα στο οποίο καταλήγει, επεξεργαζόμενος και εδώ ένα πλούσιο εμπειρικό υλικό, είναι ότι στη σημερινή Αμερική παρατηρείται μια μείωση του κοινωνικού κεφαλαίου και της συμμετοχής στα κοινά σε σχέση με παλαιότερες εποχές και ιδιαίτερα σε σχέση με την πρώτη μεταπολεμική περίοδο. Ο Πάτναμ καταλήγει στο παραπάνω πόρισμα επισημαίνοντας τη θεαματική κάμψη του ποσοστού αυτών που ψηφίζουν στις εθνικές εκλογές αλλά και γενικότερα την παρατηρούμενη έλλειψη ενδιαφέροντος για τα πολιτικά πράγματα, είτε αυτή εκφράζεται με χαμηλή συμμετοχή στις πολιτικές οργανώσεις, είτε με τις ολοένα και λιγότερες υπογραφές στα κείμενα πολιτικής διαμαρτυρίας, τις άμαζες πολιτικές συγκεντρώσεις κ.ά. Δεν εγκαταλείπουν όμως οι Αμερικάνοι μόνο την πολιτική αλλά και κάθε άλλη μορφή συλλογικής δραστηριότητας ανεξάρτητα από το αν έχει ως επίκεντρο τη θρησκεία, την αυτοδιοίκηση ή, τέλος, το χώρο εργασίας. Ως μείζονες αιτίες αυτής της μείωσης του κοινωνικού κεφαλαίου ο Πάτναμ υποδεικνύει μια σειρά φαινόμενα. Η ολοένα και μεγαλύτερη έλλειψη ελεύθερου χρόνου, κυρίως στις μεσαίες και ανώτερες τάξεις, καθώς και η αυξανόμενη οικονομική ανασφάλεια των κατώτερων τάξεων, ως συνέπεια της ανεργίας και της ήτωσης των πραγμα-

³ Για μια καταλυτική κριτική του εγχειρήματος του Putnam, όπως εκτίθεται στο συγκεκριμένο βιβλίο, βλ.: Taprow (1996)

τικών μισθών, καθιστούν προβληματική τη συμμετοχή σε εθελοντικού χαρακτήρα οργανώσεις, παρότι ο Πάτναιμ, αν και τους αναφέρει, δεν δείχνει να θεωρεί καθοριστικούς τους δύο παράγοντες. Μιας κάποιος σημασίας μοιάζει να είναι και η φύση των κατοίκων των αστικών κέντρων προς τα πρόσωτα, παρότι και αυτός ο εξηγητικός παράγοντας δεν λύνει σε σημαντικό βαθμό το πρόβλημα της απισχυσσης του δημόσιου βίου.

Η τηλεόραση, αντίθετα, παίζει ένα σημαντικό ρόλο στην πτώση του ενδιαφέροντος για τα κοινά αλλά και γενικότερα στη μείωση της απλής κοινωνικής εμπλοκής εφόσον καθηλώσει τους ανθρώπους στα σπίτια τους, τους απομονώνει δημισουργώντας τους ταυτόχρονα την ψευδαίσθηση ότι έρχονται σε επαφή με τους άλλους. Για τον Πάτναιμ, όμως, η πρωταρχική αιτία για την πτώση του κοινωνικού κεφαλαίου στην Αμερική συνίσταται στη διαδόχί των γενεών. Η πρώτη μεταπολεμική γενιά, όσοι, δηλαδή, γεννήθηκαν ανάμεσα στο 1910 και το 1940, βαθμιαία αντικαταστάθηκε από νεότερες γενιές, τους baby-boomers (γεννημένοι ανάμεσα στο 1946 και το 1964) και την X generation (γεννημένοι ανάμεσα στο 1965 και το 1980). Η πρώτη γενιά χαρακτηριζόταν από έντονο πολιτικό ενδιαφέρον, με αδιάνευστο μάτρυρα την υψηλή κυκλοφορία των εφημερίδων, καθώς και τη συμμετοχή στα πολιτικά δρώμενα, από συλλογική άσκηση των θρησκευτικών τους καθηκόντων, από ενδιαφέρον για τα ζητήματα της τοπικής αυτοδιοίκησης, από ανάμειξη στις φιλανθρωπικές οργανώσεις κ.ά. Σε αντίθεση με αυτή, οι δύο επόμενες γενεές εγκατέλειψαν με γοργούς ρυθμούς κάθε συλλογική προσπάθεια και ερήμωσαν το δημόσιο χώρο. Για τον Πάτναιμ η πτώση του κοινωνικού κεφαλαίου είναι ευθέως ανάλογη της φυσιολογικής αριθμητικής επικράτησης των δύο τελευταίων γενεών.

Το πόρισμα του Πάτναιμ δεν φαίνεται να επιδέχεται αμφισβήτηση: η κοινωνία των πολιτών στην Αμερική γίνεται εξαιρετικά των παραπάνω παραγόντων και ιδιαίτερα εξαιτίας των νέων γε-

νέων ολόενα και πιο ατροφική. Ακόμα και η θεματική ανάπτυξη κοινωνικών κινήμάτων στις ΗΠΑ τα τελευταία τριάντα χρόνια, δεν συνιστούν πρόβλημα για τη συλλογιστική του Πάτναιμ εφόσον θεωρεί ότι δεν εμπλέκουν τα μέλη τους στις δραστηριότητες τους, αποτελώντας μάλλον οργανώσεις-σπρηνγίδες στις οποίες η συμμετοχή των ατόων μελών εξαντλείται στην υιογράφη επιταγών για την πλήρωμή της επίστιας συνδρομής και στην ανάγκωση των εντύπων που τα επαγγεματικά επτελεία τους συντάσσουν. Μια τέτοια αποτίμηση των κοινωνικών κινήμάτων από πλευράς του Πάτναιμ δεν είναι όμως σίγουρο ότι απηχεί αυτό που πράγματι συμβαίνει και ότι δεν είναι απλά μια ένδειξη της βαθειάς δυσπιστίας που διαπιστώνεται σε ολόκληρο το έργο του απέναντι στις συλλογικότητες στις οποίες το πολιτικό στοιχείο είναι κυρίαρχο.

Ο Πάτναιμ παρά τη μεθοδικότητα του διαβήματός του αρνείται να λάβει υπόψη του μια σειρά παραμέτρους στην εξήγηση της μείωσης του κοινωνικού κεφαλαίου στις Η.Π.Α. Αρνείται, για παράδειγμα, να αναδείξει τον ρόλο που παίζουν οι διευρυνόμενες κοινωνικές ανισότητες του τελευταίου τετάρτου του εικοστού αιώνα, στη μικρότερη εμπλοκή, ιδιαίτερα των κατώτερων κοινωνικών τάξεων, στο πολιτικό γίννεσθαι (Ehnenberg, 2002: 61, Fried, 2002: 30-33). Αρνείται να επιστημάνει την κυριαρχία των ιδεών του ατομικισμού οι οποίες αποτρέπουν οποιαδήποτε συλλογική έκφραση συμπερόντων, δικδικήσεων κ.λπ. ενσώοντας στον ύμνοστο βαθμό την ατομική έκφραση. Η παραγνωριση αυτών των παραμέτρων δεν μπορεί να αποδοθεί σε κάποια «αμέλεια» του Πάτναιμ, αλλά οφείλεται στη μέθοδο που συνειδητά επέλεξε για να μελετήσει το πρόβλημα της μείωσης του κοινωνικού κεφαλαίου. Η ανάλωση του Πάτναιμ αρνείται να λάβει υπόψη της τους κοινωνικο-οικονομικούς και ιδεολογικούς δομικούς παράγοντες στρεφόμενη αποκλειστικά σε ατομικού χαρακτήρα επιλογές. Έτσι, για παράδειγμα, η παραίτηση από συλλογικές δικδικήσεις και η συνακόλουθη εσωστρέφεια των άνεργων κα-

τοίκων των υποβαθμισμένων περιοχών ή η υπερβολική παρακολούθηση τηλεόρασης παρουσιάζονται ως ατομικές επιλογές οι οποίες μηχανικά αθροιζόμενες οδηγούν στο ίδιο αποτέλεσμα, στη μείωση του κοινωνικού κεφαλαίου (Fried, 2002: 35).

Το εγχείρημα του Πάτναμ είναι κατά κύριο λόγο εμπειρικό⁴ και συνεπώς πρέπει κανείς να ανιχνεύσει τις συνέχειες και τις ασυνέχειες προς τη θεωρητική προσέγγιση του Τοκβίλ διαβάζοντας ανάμεσα από τις γραμμές. Πρέπει κατ' αρχήν να διευκρινίσουμε ότι ο Πάτναμ εκθειάζοντας τη δραστήρια κοινωνία των πολιτών δεν στοχεύει στην αποτροπή της ισοπεδωτικής λειτουργίας του κράτους, όπως ο Τοκβίλ, αλλά αντίθετα επιθυμεί την εύρυθμη λειτουργία του. Για τον Πάτναμ το πρόβλημα δεν έγκειται τόσο σε ένα κράτος ικανό να καταπνίξει το μεμονωμένο άτομο όσο σε ένα κράτος παραλυμένο και ανίκανο να λειτουργήσει εξαιτίας της αδράνειας της κοινωνίας των πολιτών. Το φάντασμα ενός παντοδύναμου κράτους ικανού να απορροφήσει όλες τις ζωτικές λειτουργίες της κοινωνίας, μετατρέποντας τον λαό σε «ένα ποίμνιο δειλών και εργατικών ζώων, των οποίων ποιμένας είναι η κυβέρνηση» (Tocqueville, 1996-1997:701) δεν φαίνεται να απασχολεί τον Πάτναμ. Για τον τελευταίο το πρόβλημα συνίσταται περισσότερο στο ότι το σύγχρονο κράτος αδυνατεί να είναι αποδοτικό και να επιτελέσει όσα είναι απαραίτητα για την αποτελεσματική λειτουργία της κοινωνίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Πάτναμ προβάλλει στη σκέψη του Τοκβίλ τις δικές του αναζητήσεις, παρουσιάζοντάς τον να έχει ως κύριο μέλημα την αποτελεσματικότητα και τη σταθερότητα της κυβέρνησης (Putnam, 1993: 89), ενώ αντίθετος το ζήτημα που απασχολεί τον Τοκβίλ είναι η αποδυνάμωση της κυβέρνησης μέσα από την ανάπτυξη των ενώσεων.

⁴ Χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι τα εμπειρικά δεδομένα του Πάτναμ δεν τίθενται υπό αμφισβήτηση, βλ.: Fine (2003): 90-91 με πλούσιες βιβλιογραφικές αναφορές στην παραπάνω κατεύθυνση, αλλά και Lipset (1995): *passim*, Schudson (1996): *passim*.

Από αυτήν την άποψη δεν είναι ασφαλώς τυχαία η διαφορετική αποτίμηση την οποία κάνουν οι δύο στοχαστές των πλεονεκτημάτων που απορρέουν από τη συλλογική αυτο-οργάνωση. Ο Τοκβίλ τονίζει ότι οι ενώσεις αποσπούν κυριολεκτικά τους πολίτες από την απάθεια στην οποία τους βυθίζει ο ατομικισμός και τους κάνουν να θητεύσουν στη δημόσια ζωή, καθιστώντας τους έτσι ενεργά πολιτικά υποκείμενα της ιστορίας ικανά να απολαύσουν την ελευθερία: μια ελευθερία που οι πολίτες μαθαίνουν όχι μέσα από κάποια «θεωρητικά» μαθήματα αλλά μέσα από την πρακτική τους ενασχόληση με τα καθημερινά προβλήματα, τα οποία καλούνται να αντιμετωπίσουν οι ενώσεις. Ο Πάτναμ κινείται μάλλον σε μια τελείως διαφορετική κατεύθυνση, εφόσον υπογραμμίζει κυρίως τη σημασία των ενώσεων στην ενδυνάμωση και τη σταθερότητα της διοίκησης.

Ούτε είναι τυχαία η διαφορά τους στην αντιμετώπιση των πολιτικών ενώσεων. Ο Τοκβίλ διατυπώνει σοβαρές ανησυχίες για το ρόλο τους: πιστεύει ότι η δράση τους είναι ικανή να κλονίσει την εύρυθμη λειτουργία του κράτους και να οδηγήσει ένα έθνος στο χείλος της αναρχίας. Παρά τις επιφυλάξεις του, όμως, τάσσεται αναφανδόν υπέρ τους γιατί θεωρεί ότι από αυτές εξαρτάται η δημιουργία και η διάρκεια όλων των άλλων ενώσεων. Για τον Τοκβίλ η ένταξη στις πολιτικές ενώσεις είναι πτό εύκολη από την ένταξη στις ιδιωτικές ενώσεις, εφόσον, από τη μια, δεν απαιτούν από τα μέλη τους να θέσουν σε κίνδυνο τα χρήματά τους, όπως συμβαίνει στις περισσότερες ιδιωτικές ενώσεις, ενώ, από την άλλη, η ευρύτητα των στόχων τους συσπειρώνει ένα σαφώς μεγαλύτερο αριθμό ατόμων απ' ό,τι η διεκδίκηση περιορισμένων συμφερόντων από την πλευρά των ιδιωτικών ενώσεων. Η ευκολία ένταξης, σε συνδυασμό με τις εμπειρίες που αποκομίζουν τα μέλη τους, την υποταγή, δηλαδή, της θέλησής του καθενός στη θέληση των πολλών και την υπαγωγή των επιμέρους προσπαθειών στην κοινή δράση, καθιστούν τις πολιτικές ενώσεις απαραίτητα σχολεία της συλλογικής προστάθειας.

Στις πολιτικές ενώσεις μαθαίνουν οι άνθρωποι την τέχνη του συνεταιρίζεσθαι και συνειδητοποιούν την εξουσία που η τέχνη αυτή παρέχει. Μέσα από την εξοικείωση αυτή μαθαίνουν να την εφαρμόζουν στις μη-πολιτικές υποθέσεις, σχηματίζοντας ιδιαιτερές ενώσεις.

Η θερμή συνηγορία του Τοκβίλ υπέρ των πολιτικών ενώσεων δεν συναντιέται στον Πάτριαι, παρότι αυτός ο τελευταίος κηρύσσει το γάλλο στογαστή «προστάτη άγιο των σύγχρονων θεωρητικών του κοινωνικού κεφαλαίου» (Putnam, 2000a: 292). Στο κείμενο αυτό σημείο όμως ο Πάτριαι δεν ακολουθεί τον Τοκβίλ, εφόσον απαξιώνει τόσο τις πολιτικές ενώσεις όσο και τα κοινωνικά κινήματα θεωρώντας ότι εντείνουν τις κοινωνικές συγκρούσεις. Το παράδοξο ενός σταδίου μιας δραστηρίας κοινωνίας των πολιτών, ο οποίος σε όλο το έργο του τάσσεται υπέρ της δημιουργίας πολλών ενώσεων, αρκεί αυτές να μην είναι πολιτικές και να μην αντιπροσωπεύουν διακριτά κοινωνικά συμφέροντα, μπορεί να εξηγηθεί μόνον αν τον εντάξουμε στην πλουραλιστική παράδοση. Ο Πάτριαι ως πλουραλιστής πιστεύει στην πολυαπλότητα των οριζόντιων ιδιωτικών ενώσεων. Η ύπαρξη αυτών των ενώσεων υπερβαίνει το ανάγλυφο της κοινωνικής διαφοροποίησης, με τέτοιο τρόπο ώστε να μην εντείνονται οι κοινωνικές συγκρούσεις: τότε συντελείται αυτό που αποτρέπει και τον κύριο στόχο του, δηλαδή, την απόρριψη λειτουργία του κράτους (Foley & Edwards, 1996: 45).

Κατάληκτικά, πιστεύω ότι οι παραπάνω διαφορές, οι οποίες επισημαίνονται όχι ανάμεσα σε δύο στογαστές ισοδύναμου βεληνεκούς, αλλά ανάμεσα σε έναν πρωτοπόρο και στον συνεχιστή του, πρέπει να αποδοθούν στο ότι σκέφτονται και γράφουν σε ριζικά διαφορετικές κοινωνικοπολιτικές συγκυρίες και στο ότι δεν κατατρέχονται από τους ίδιους ιδεολογικούς φόβους. Ο αριστοκράτης Τοκβίλ επιδιώκει μέσα από τις ενώσεις αφενός να γεφυρώσει τις τάξικές αντιπαράθεσεις που με δεδομένο τον απόηχο της ραλλικής Επανάστασης είναι ιδιαίτερα βίαιες στη Γαλ-

λία του πρώτου μισού του 19^{ου} αιώνα, και αφετέρου να προστατεύσει το φιλανθρωπικό πολιτή απέναντι στις πιθανές επεμβάσεις ενός κράτους που θα μπορούσε να αποτρέψει όργανο στα χέρια των λαϊκών πλειοψηφιών που πρωτοεμφανίζονται στο προσκήνιο της ιστορίας. Από την άλλη πλευρά, ο Πάτριαι, καθηγητής πολιτικής επιστήμης στο Harvard, ζώντας στην Αμερική του τέλους του 20ού αιώνα, σε μια εποχή, δηλαδή, κατά την οποία οι λαϊκές πλειοψηφίες έχουν ενσωματωθεί στο κοινωνικό παιχνίδι της φιλελεύθερης δημοκρατίας, έχει ως μέλημα την εύρυθμη λειτουργία αυτής της φιλελεύθερης δημοκρατίας και όχι την προστασή της.

Βιβλιογραφία

- Besnier, Jean-Michel (1991), «Tocqueville et les associations», *Cahiers de Philosophie Politique et Juridique*, 19, σελ. 75-82.
- Besnier, Jean-Michel (1999), «Tocqueville et la discussion libérale de la démocratie». σε Alain Renaut (επιμ.), *Histoire de la philosophie politique*, том. 4, *Les critiques de la modernité politique*, Παρίσι, Calmann-Lévy, σελ. 133-161.
- Edwards, Bob & Foley, Michael W. (2001), "Civil Society and Social Capital. A Primer", σε Bob Edwards, Michael W. Foley & Mario Diani (επιμ.), *Beyond Tocqueville. Civil Society and the Social Capital Debate in Comparative Perspective*. Hanover, NH/ Λονδίνο, University Press of New England, σελ. 1-14.
- Ehrenberg, John (2002), «Equality, Democracy, and Community from Tocqueville to Putnam», σε Scott McLean, David Schultz & Manfred Steger (επιμ.), *Social Capital. Critical Perspectives on Community and «Bowling Alone»* Νέα Υόρκη/ Λονδίνο, New York University Press, σελ. 50-73.

- Fine, Ben (2003), *Social Capital versus Social Theory. Political Economy and Social Science at the Turn of the Millennium*. Λονδίνο/Νέα Υόρκη, Routledge.
- Foley, Michael W. & Edwards, Bob (1996), "The Paradox of Civil Society", *Journal of Democracy*, 7(3), σελ. 38-52.
- Fried, Amy (2002), "The Strange Disappearance of Alexis de Tocqueville in Putnam's Analysis of Social Capital", σε Scott McLean, David Schultz & Manfred Steger (επιμ.), *Social Capital. Critical Perspectives on Community and «Bowling Alone*, Νέα Υόρκη/Λονδίνο, New York University Press, σελ. 21-49.
- Κωνσταντακόπουλος, Σταύρος (1994), «Ο Ατομικισμός στη Σκέψη του Alexis de Tocqueville», *Αξιολογικά*, 7, σελ. 137-155.
- Κωνσταντακόπουλος, Σταύρος (2000), «Σχέσεις Ατόμου και Κοινωνίας: Δύο ρεύματα σκέψης». σε Ι. Νέστορος, Β. Πεσμαζόγλου, Μ. Σαμαράς (επιμ.), *Σύγχρονα Ρεύματα στις Κοινωνικές Επιστήμες*, Αθήνα, Τυπωθήτω/Γ. Δαρδανός, σελ. 93-98.
- Lipset, Seymour-Martin (1995), "Malaise and Resiliency in America", *Journal of Democracy*, 6(3), σελ. 4-18.
- Pierson, George-Wilson (1996 [1938]), *Tocqueville in America* - κα, Βαλτιμόρη, Maryland/Λονδίνο: John Hopkins University Press.
- Portes, Alejandro & Landolt, Patricia (1996), "The Downside of Social Capital", *American Prospect*, 26, σελ. 18-21.
- Putnam, Robert D.-Leonardi, Robert & Nanetti, Raffaella Y. (1993), *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton, N J, Princeton University Press.
- Putnam, Robert D. (1993), "The Prosperous Community. Social Capital and Public Life" *The American Prospect*, 4 (13), από την ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.prospect.org>
- Putnam, Robert D. (1995), "Bowling Alone: America's Declining Social Capital", *Journal of Democracy*, 6 (1), σελ. 65-78.
- Putnam, Robert D. (1996a), "The Strange Disappearance of Civic America", *The American Prospect*, 24, σελ. 34-48.

- Putnam, Robert D. (1996b), "Robert Putnam Responds", *The American Prospect* 7(25), από την ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.prospect.org>
- Putnam, Robert D. (2000a), *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. Νέα Υόρκη, Simon & Schuster.
- Putnam, Robert D. (2000b), "Lonely in America". The Atlantic Monthly από την ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.theatlantic.com>.
- Schudson, Michael (1996), "What if Civic Life Didn't Die?", *The American Prospect* 7 (25), από την ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.prospect.org>.
- Tarrow, Sidney (1996), "Making Social Science Work Across Space and Time: A Critical Reflection on Robert Putnam's Making Democracy Work", *The American Political Science Review*, 90(2), σελ. 389-397.
- Tocqueville, Alexis de (1996-1997), *Η Δημοκρατία στην Αμερική*. Αθήνα, Στοχαστής.